

9. Бойко А.В. До історії Дніпровських лоцманів // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ– Вип. 1. – Запоріжжя, 1996.

Summary

The article explores the events before Zaporizka Sich liquidation. The author shows that Zaporizhzhyan cossacks struggled actively for their rights and liberties, causing numerous conflicts with the Russian administration.

Л. М. Маленко

ГІДНИЙ НАСЛІДУВАННЯ ПРИКЛАД У ГОСПОДАРЮВАННІ

Сьогодні в межах Запорізької області існує понад двадцять козацьких громадських організацій, що дає підстави в черговий раз замислитися над проблемами козацького руху в Україні й зокрема на Запоріжжі. Останнім часом з'явилося доволі багато публікацій різного спрямування про стан та перспективи розвитку сучасних козацьких об'єднань. Однак суттєвих зрушень у поживленні козацького руху в Запорізькому краї, як і в Україні, не спостерігається. Спробуємо дослідити, як зміна пріоритетів у козацькому середовищі може вплинути на його роль і місце в сучасному суспільстві.

Як показує досвід попередніх століть, тільки ті українські козацькі формування в складі польської, а згодом російської держав забезпечували собі довге життя, які мали самодостатнє господарство і з гідністю виконували свій військовий обов'язок. І навіть якщо козацькі з'єднання були боездатними, але на їх утримання держава витратила значні кошти, то такі козацькі формування незабаром реорганізовувалися чи ліквідовувалися. Прикладом можуть слугувати південноукраїнські козацькі війська останньої чверті XVIII-XIX століття. Тривале існування забезпечувалося тим іррегулярним формуванням, населення яких притримувалося давніх традицій у господарюванні і здатне було створити такі господарства, які дозволяли задовольняти потреби не тільки окремо взятих сімей, а й забезпечити добробут війська в цілому та створити належні умови для виконання козаками військового обов'язку. Тому й бралися козацькі спочатку за облаштування козацьких станиць, хуторів, військових земель, а згодом вже клопотались і про визначення військової служби. Прикладів з історії щодо господарських успіхів, культурних надбань козацтва та гідного виконання ними військового обов'язку маємо вдосталь. Ось хоч би взяти Азовське козацьке військо, що було поселене в XIX столітті на теренах сучасних Запорізької та Донецьких областей.

На початку 30-х років XIX століття на Бердянському пустищі, що являло собою "простору відкриту рівнину, яка непомітно знижується до моря і пересікається в багатьох місцях річками, балками та байраками" [1, с. 26], з'явилося козацьке військо. Його поява викликала неприховане здивування і неабияку зацікавленість не тільки з боку навколишніх мешканців, а й населення південного регіону в цілому. Ще б пак! Адже воно з'явилося на частині земель колишньої Кальміуської паланки тоді, коли козацтву, згідно з Маніфестом Катерини II, навіть місця в пам'яті народу не відводилося; коли Чорноморське військо було переселене на віддалену ділянку російського кордону, а ті козацькі формування, що виникли в останній чверті XVIII століття, були безповоротно ліквідовані. Аж тут раптом на віддаленій від кордонів і осередків бойових дій території, серед мирного населення з'являється козацьке військо, яке вже своєю появою ладне було сколихнути населення не тільки Олександрівського повіту, а й усієї Катеринославщини. Більш того, основу козацького формування становило населення козацької вольниці за Дунаєм, яке на початку російсько-турецької війни 1828-1829 років на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким повернулося на батьківщину. Безперечно, уряд зовсім не планував оселити вихідців із турецьких володінь на Півдні України, а мав намір одразу після закінчення російсько-турецької кампанії перевести на Кавказ. Однак обставини в Кубанській області склалися несприятливо для намірів урядової адміністрації. Намічені для поселення задунайців околиці Анапи виявилися ще повністю не відвойованими. Вони регулярно піддавалися нападам горців і були вкрай небезпечні для поселення вихідців із-за Дунаю, більша частина яких була мирним населенням колишньої Задунайської Січі. Оселити погано озброєних, без засобів існування, задунайських козаків навколо Анапи означало б віддати їх у руки ворога. Враховуючи міжнародний резонанс переходу Задунайського Коша в межі Російської імперії, уряд піти на таке не міг. Кавказьке керівництво також хвилювалося з цього приводу. В разі поселення задунайців на східночорноморському узбережжі воно змушене було б відізнати з лінії фронту військові підрозділи, які б захищали нових поселенців. До уваги бралась і мала кількість вихідців із турецьких володінь. Ситуація з поселенням задунайського населення навколо Анапи ускладнювалася і через спалах у 1829 році

чуми. Гостро стояло і фінансове питання. Тому керівництво держави змушене було оселити козаків "на пустопорожній ділянці землі між Маріуполем і Бердянськом". Так 2.319 осіб обох статей опинилося на Бердянському пустищі, що не мало жодного стаціонарного житла [2, арк. 30; 3, с. 82]. Тільки на березі моря стояв Петровський посад, мешканці якого з осторогою віднесли до розпорядження уряду приписати їх до козацького стану. Щоб не загострювати ситуації з петровцями, задунайські козаки вирішили селитися окремо і створити власні населені пункти. Фактично прийшлося починати з напівземлянок та жагучого бажання зберегти свою належність до козацького стану. А мали хіба що невелику державну грошову позику для придбання необхідного реманенту, будматеріалу, робочої худоби та посівне зерно.

Водночас слід зазначити, що з-за Дунаю у 1828 році виходило населення різного матеріального становища. Були серед них як заможні козаки та представники райї, так і бурлаки – "голоколінчики", "безштаньки". Однак поневіряння протягом п'яти років по Півдню України призвело до зубожіння усіх вихідців із турецьких володінь. Держава ж, надавши задунайцям незначну грошову позику та окремі пільги, на деякий час "забула" про них. За таких умов козаки мали не тільки вижити, але й створити таке господарство, яке було б спроможне задовольняти як власні потреби мешканців військових земель, так і підготувати належні умови для виконання ними головного свого призначення – військової служби. Існування козацького війська на Півдні України було можливим тільки в разі щонайкращого виконання козаками свого військового обов'язку та самодостатнього господарства.

На перших порах азовців охоплювали безвихідь і паніка. Були навіть стихійні виступи, що мали на меті привернути увагу урядовців до потреб і бажань нових мешканців Бердянської пустощі. Азовці вимагали переселити їх на Кубань з приєднанням до Чорноморського козацького війська. Та згодом зрозуміли, що рішення на найвищому рівні прийняте і майбутнє козацького формування в їх руках. Тож і не стали чекати на допомогу державних інстанцій, а взялися до справ. Приєднання до війська нових земель та мешканців сусідніх населених пунктів стимулювало розвиток козацьких господарств. Приписані до Азовського формування міщани Петровського посаду та селяни Новоспасівського селища допомогли задунайцям звернути увагу на переваги місцевості й окремих галузей виробництва. Наближеність військових земель до морських портів, жава торгівля навколишнього населення переконали азовців в перевагах відведеної їм під поселення території.

У процесі господарювання в Приазов'ї азовські козаки показали не тільки свою економічну життєздатність, а й створили таке господарство, яке сміливо могло конкурувати з господарствами заможних державних селян та іноземних колоністів. За 33 роки свого перебування на Півдні України вони влаштували 5 станиць і 60 хуторів [4, арк. 137, 142], мали нерухомої власності – 1.699 кам'яних і 4 дерев'яних будинків, 2 церкви, 3 молитовні будинки, 2 інструментальні заводи [5, с. 113], 49 млинів і вітряків [6, с.305], 2 рибні заводи [4, арк. 49]; 15.144 голови домашніх тварин [4, арк. 33, 145; 5, с. 104-107; 6, с. 349] і значну суму грошей, із якої 26.225 карбованців 50 копійок було виділено на переселення станичників у західні передгір'я Кавказького хребта. На момент ліквідації Азовське козацьке військо мало 92.679 карбованців 10 $\frac{3}{4}$ копійки. Ця сума майже така, як річні витрати держави на всі 12 козацьких військ Імперії [7, с. 281].

І хоча Азовське військо виявилось ще й боездатним та ефективним козацьким формуванням і його військові заслуги високо були оцінені урядом Російської імперії (визнанням доблесті азовців стали три царські грамоти та три прапори), сьогодні хочеться звернути увагу саме на господарські досягнення козаків. Адже азовцям за досить короткий термін свого існування на Півдні України вдалося зробити те, чого не вдалося досягти жодному колгоспові за 72 роки існування радянської влади. Говорячи про господарські успіхи азовських козаків, ми повинні перш за все звернути увагу на їх уважне ставлення до землі. Саме вона стала основним багатством козаків. Тому й робили азовці все можливе, щоб із бердянської пустки зробити по-господарськи доглянуту територію. Мешканці військових земель насаджували лісосмуги, сади, чагарники з метою попередження утворення байраку чи рову (насадження сприяли як збереженню вологи в ґрунтах, так і попереджували їх ерозію), слідували за джерелами з питною водою, доглядали за штучно зробленими водоймищами та руслами рік.

Для отримання добрих врожаїв азовці застосовували переважно двопільну систему обробітки землі. Свої наділи козаки ділили на 2 частини: перша відводилася під посіви, друга – під пасовиська чи толоку. Землі, що пускали в толоку чи під випас худоби, не розорювали протягом 2-3-х років. Це дозволяло за допомогою тієї ж худоби позбутися бур'яну і добре удобрити органікою землю. Після цього терміну на ділянці сіяли високосортну пшеницю або льон, який також користувався значним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках. Земля, яка за 2-3 роки відпочила і добре вдобрилася, за умови врахування сівозміни, давала можливість протягом 3-5 наступних років вирощувати високі врожаї. Кількість посівів залежала від числа робочих рук, кількості худоби й положення самої ділянки відносно зручностей для збуту зерна. У 30-х роках XIX

століття під посіви зернових в Азовському війську відводилося 33,8 % всіх військових земель (20.000 із 59.022 десятин). Поступово посівні площі під зернові збільшуються [4, арк.30-31; 8, арк.6]. Із збільшенням посівних площ збільшується і кількість зібраного зерна. З кінця 30-х років XIX століття у межах військових земель помітна тенденція до поширення інтенсивного господарювання, де при зменшенні посівних площ урожаї поступово зростають. Аналіз документів із Канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора свідчить, що показники врожаю в Азовському війську вищі за показники врожаю в найкращих господарствах німецьких колоністів, де з 1848 по 1858 роки врожай хліба озимого доходив до сам-5, а ярового до сам-7. В Азовському козацькому війську в 50-х роках середній урожай тримався: озимого – близько сам-5 $\frac{1}{2}$ з долями і ярового – близько сам-8 $\frac{3}{4}$ з долями [6, с.134,138; 8, арк.6,16-17,40]. Маємо можливість порівняти і зростання населення та врожайності зернових Азовського козацького війська в межах Катеринославської губернії. У 1838 році населення війська становило 0,8 % всього населення губернії і вирощувало 0,4 % всього зерна Катеринославщини. Через 20 років – у 1857-1858 роках – азовці склали 1 % населення губернії і вирощували 1,2 % зернових. Отже, за 20 років врожай зростає в 4 рази швидше за населення Азовського війська [3, с.102]. Причинами збільшення врожаїв при зменшенні посівних площ були: 1) застосування двопільної системи обробітку землі; 2) використання природних добрив; 3) дотримання чіткої сівозміни; 4) застосування основ агротехніки та інше. Саме завдяки таким факторам Азовське козацьке формування мало стійку тенденцію збільшення врожаїв.

Із року в рік для засіву досвідченими козаками вибиралося найкраще зерно. Перед косовицею серед полів знаходили "острівки" рослин із добірним якісним зерном. Його збирали, просушували, зберігали у відповідних умовах, а навесні після свята Благовіщення висівали. Як наслідок – пшениці, вирощені на військових землях, високо цінувалися. А передусім, жовтоколоса та чорноколоса болгарська із синіми остюками, принесені козаками з-за Дунаю. Під цими сортами було більше 20.000 десятин. Її вирощували переважно на чорноземних та піщаних ґрунтах станиць Петровської та Новоспаської. Болгарська жовтоколоса та чорноколоса пшениця коштувала вдвічі дорожче за звичайні сорти. Недаремно військо представило на Всесвітній виставці виробів сільського господарства й промисловості, яка проходила в Лондоні в 1851 році, саме сорти болгарської пшениці, за які Лондонська королівська комісія нагородила азовців медалями 2-го ступеня [9, арк.59-65].

Землі азовці отримали вдвічі менше за установлену законодавством кількість. З часом виявилось, що для вправного господаря досить і половинного паю, щоб отримувати прибутки. У межах військових земель була поширеною оренда землі під різні види сільськогосподарських робіт. Близькість Бердянського та Маріупольського портів підвищувала ціни на землю і стимулювала розвиток товарного виробництва на землях Азовського козацького війська. Оренда військових земель була вигідною справою і для війська, і для станиць, і для самих азовців. Офіцерські та козацькі сім'ї постійно здавали земельні ділянки в оренду, бо самі не могли обробити наданої їм у користування землі через військову службу на східному березі Чорного моря. Від оренди строкових ділянок вони мали значні гроші. Адже оренда кожної десятини в 50-х роках XIX століття давала прибуток до 3-х карбованців сріблом щорічно. Головним у справі оренди було правильно скласти "кондиції", в яких детально були б обговорені права й обов'язки кожної зі сторін. Військова канцелярія – орган внутрішнього управління військом – постійно наглядала за дотриманням умов та виконанням правил оренди. За будь-які порушення нараховувався штраф, що відшкодовував збитки. Позитивним моментом було й те, що орендовані землі не розорювалися, а використовувалися переважно під пасовиська та толоки. Так, земля за термін оренди відпочивала, а згодом добре родила. Оренда землі в межах Азовського війська була вигідною не тільки для козаків, а й для самих орендарів, які не шкодували 100 карбованців сріблом на внесок за право брати участь у торгах [10, арк.5].

Враховуючи значний попит на хліб на внутрішньому й зовнішньому ринках, азовці відмовилися від вирощування на своїх ланах городини у повному обсязі, а необхідну для споживання й заготовки на зиму кількість овочів закуповували на недільних базарах і сезонних ярмарках. Вони засівали свої земельні ділянки тільки злаковими культурами, на які був великий попит. Витрати на купівлю овочів були незначними у порівнянні з розмірами прибутку від проданого зерна.

Шанобливе ставлення азовців до землі приємно вражає. Адже вони не були власниками землі. Її власником виступало Азовське козацьке військо. По відношенню до війська азовці були тільки землекористувачами. Водночас слід зазначити, що козаки намагалися використати будь-яку можливість, щоб закріпити за собою надану при першому розподілі ділянку землі, а згодом і стати її повним господарем. Першим кроком у досягненні цієї мети було отримання ділянки під хутір. У станичному юрті дозволялося заводити хутори, але лише там, де вони не могли заважати громадському землекористуванню і тільки за згодою станичної громади. Азовці, отримавши ділянку землі під хутір, намагалися якомога швидше засадити її насадженнями або ж збудувати

греблю, млин. Такі прагнення азовських козаків мають пояснення. За існуючою на Півдні України законодавчою традицією за власниками заводських і фабричних підприємств, водяних млинів, греблей, фруктових садів чи лісосмуг земля закріплювалась у довічну власність. Щоб мати більше аргументів на закріплення за собою землі в довічне володіння, азовці намагалися водночас збудувати на хуторах греблю та млин, а поруч посадити фруктові дерева чи лісосмуги. Таким, наприклад, був хутір Олександра Сергєєва. На відведених козакові під хутір 15 десятинах землі він збудував греблю, добротний млин, виростив сад із 150 фруктових дерев та посадив понад греблею 1.000 осокорів і верб [11, арк.19]. Хутори азовських офіцерів вражали сучасників своїми фруктовими садами великих розмірів, значною кількістю лісосмуг, вітряками та млинами. Майно таких хуторів оцінювалося щонайменше 3.000 карбованців сріблом.

Через малу кількість військових земель азовці змушені були постійно регулювати кількість поголів'я худоби. Тому і використовували у своїх господарствах ті породи тварин, які могли повноцінно виконувати різні функції. При цьому господарства азовців були добре забезпечені худобою і на одну родину припадало по 4 воли, 2 корови з телицями, по 6 штук овець і по одному коневі [3, с. 104]. Дійсно хороший показник і по сьгоднішніх стандартах!

Для задоволення, переважно, власних потреб козаки Азовського війська займалися різного роду промислами. Одним із найрозвинутіших був традиційний рибальський промисел. Оскільки берег Азовського моря вважався складовою частиною військового надбання, то віддавався в оброчне утримання для збільшення прибутків козацького формування.

Військо мало й 2 інструментальні заводи, де виробництвом було зайнято 70 осіб. Ними виготовлялося продукції на 27.065 карбованців [5, с.113]. Ці заводи також були прибутковими. Особливо якщо врахувати попит на продукцію і порівняти з найближчими промисловими підприємствами, наприклад, із Штейндорфським машинобудівним заводом, який наприкінці 50-х років XIX століття займав 2-е місце (після Луганського ливарного заводу) серед промислових підприємств Катеринославської губернії та Таганрозького градоначальства. Завод належав приватній особі – ротмістру Шуману, і спеціалізувався на виробництві сільськогосподарських машин та знарядь. На заводі працювало близько 70 чоловік, які щорічно виробляли продукції на 30.000 карбованців. Як бачимо, прибуток заводів, що знаходилися в межах Азовського козацького війська, лише на 1.935 карбованців менший за щорічний прибуток одного з найбільших у Катеринославській губернії та Таганрозькому градоначальстві за розмірами виробництва сільськогосподарських машин та знарядь.

З розвитком хліборобства в Азовському козацькому війську великого значення набуває млинарство. Про його значний розвиток свідчить кількість млинів та вітряків на військових землях. У 1862 році в межах Азовського формування було 49 водяних млинів і вітряків. Вони приносили значні прибутки їх власникам. Суми, витрачені на їх будівництво, покривалися протягом 2-3 років. На зведення вітряка чи млина витрачалося в середньому 800 карбованців сріблом, а чистого прибутку вони давали близько 200-300 карбованців сріблом щорічно. Різноманітні промисли, якими займалися козаки, не мали вирішального значення для загального розвитку господарства, але були суттєвою допомогою і підтримкою.

Наявність землі, умови виробництва, форми й методи господарювання, досягнення в хліборобстві та в інших галузях господарства дають підстави говорити як про прибутковий характер козацьких господарств, так і про певний рівень добробуту азовців. Матеріально військо виправдало своє існування і не потребувало повного державного утримання. Азовці змогли повернути всі позики, надані державою в перше десятиліття існування війська. Рівень господарювання дозволяв це зробити вчасно і в повному обсязі. Позики державі поверталися з військових прибутків, значний внесок, до яких робили козаки, їх наполеглива праця. В останні два десятиліття свого існування на Півдні України козацьке формування й зовсім перейшло на повне самозабезпечення і не обтяжувало державну казну проханнями надати матеріальну допомогу. Загальний рівень розвитку господарства дозволяв козакам поступово налагоджувати внутрішнє життя війська, збільшувати витрати на медичне обслуговування, освіту, церковні справи, на утримання громадських організацій. Завдяки цьому можемо говорити про певні здобутки азовців як у господарській діяльності, так і в забезпеченні власного добробуту. Безперечно, приклад азовських козаків у господарюванні й сьогодні гідний наслідування.

Водночас присутність Азовського війська на Півдні України, в розумінні уряду, дестабілізувала обстановку в регіоні. Задунайське козацтво, що становило основу козацького з'єднання, протягом усього періоду його існування намагалось відстоювати свої права та привілеї. Діяльність задунайців, направлена на створення монолітної системи, яка могла б успішно відстоювати свою належність до козацького стану, з одного боку, і намагання нижчих верств населення регіону приєднатися до козацького з'єднання, яке уособлювало собою традиції Запорожжя, з другого боку, напружували обстановку на українському Півдні. Ситуація в краї загострювалась і через незадоволення поміщиків перебуванням Азовського козацького війська в Катеринославській

губернії. Масові козацькі рухи з устремлінням на Південь тільки переконували уряд у необхідності переселити козаків подалі від південного регіону, саме туди, де можна з користю для Імперії використати військовий та господарський досвід азовців, а згодом викоренити козацтво як стан. Усі ці фактори та гостра потреба Російської імперії у колонізації південно-східної окраїни держави, яка набувала значення найважливішого стратегічного регіону країни, визначила подальшу долю азовців. З переселенням майже половини населення козацького війська в західну частину Кавказького хребта доля Азовського формування була вирішена. Воно ліквідовувалось, а козацьке населення, що залишилось на попередньому місці поселення, було переведене до цивільних відомств: рядові козаки до розряду державних селян, а офіцери – до дворянства Катеринославської губернії. На Катеринославщині залишилися переважно ті мешканці, які примусово були приєднані до задунайців і змушені були виконувати військову повинність.

На думку автора статті, ситуація в сучасному козацькому середовищі може змінитися лише за умови зміни пріоритетів із військових на господарські і культурні. Це не означає, що козакам на державному рівні не може бути довірено охороняти кордони країни чи наглядати за правопорядком усередині держави. Сучасні козацькі формування можуть стати повноцінною національною гвардією, яка буде поставлена на службу народу. В цьому випадку необхідна і допомога держави – не стільки матеріальна, скільки юридична. Саме на державному рівні мають бути вирішені питання щодо юридичного статусу козацьких військ. Переконана, відродженому козацтву на Україні бути! Справжньому відродженню козащини сприятимуть також й інші чинники, а саме: коли до його лав увіллється молодь, що вболіває за народні справи, прагне кращого сьогодення та працює на духовно і матеріально багате майбутнє; коли теперішні козаченьки чітко усвідомлять, що по них судять про все козацтво і народ у цілому, відмовляться від своїх користолобних цілей і на перше місце поставлять служіння народу; коли між козаками і науковцями встановляться тісні зв'язки та налагодиться співпраця на ниві дослідження історико-культурної спадщини козащини. І тоді відроджене козацтво стане тією широкою суспільно-політичною і культурницькою течією, яка згуртує всі верстви українського народу і зможе цивілізованими методами вирішувати нагальні питання сьогодення в ім'я народу і для народу.

Джерела та література

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб., 1850. – Т. XI. – Ч. IV.
2. Російський державний військово-історичний архів (м. Москва) (далі – РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 6. – Спр. 366.
3. Маленко Л.М. Азовське козацьке військо (1828-1866). – Запоріжжя, 2000.
4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 3.
5. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Катеринослав, 1864.
6. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния. – СПб., 1862. – Т. 6.
7. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1867. – Т. 39.
8. РДВІА. – Ф. 877. – Оп.1. – Спр. 50.
9. РДВІА. – Ф. 877. – Оп.1. – Спр. 55.
10. РДВІА. – Ф. 877. – Оп.1. – Спр. 346.
11. РДВІА. – Ф. 877. – Оп.1. – Спр. 185.

Summary

In the article on the example of the Azov cossack troops the question of necessity of change of priorities is probed in a modern Cossack environment from soldiery on economic and cultural.

I. В. Савченко

ЗАПОРІЗЬКА СПАДЩИНА В ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ УСТАНОВ АЗОВСЬКОЇ ТА НОВОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ

З ліквідацією Запорозької Січі місцева адміністрація постала перед питанням вирішення подальшої долі запорозької спадщини. Руйнація Січі, включення за маніфестом запорозьких земель до Новоросійської губернії були тільки початком в процесі ліквідації традиційного устрою Вольностей. Перед місцевою адміністрацією постало питання адміністративно-територіального упорядкування нових земель, випрацювання і реалізація механізму, за допомогою якого запорозькі козаки мали бути включені до складу інших верств. При цьому нагальним питанням постає